

Development and Validation of a Conceptual Model of Tax Avoidance Behavior Based on Behavioral Economics Theories: An Empirical Study in Iran

1. Mohammad Javad Akbari[✉]: PhD Student, Accounting Department, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran. Email: mohamad.javad.akbari@gmail.com (Corresponding Author)

2. Faegh Ahmadi[✉]: Assistant Professor, Department of Financial Management, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran

3. Seyed Nima Valinia[✉]: Assistant Professor, Accounting Department, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran

Article history

Received: 14 December 2024

Revised: 21 January 2025

Accepted: 8 February 2025

Published: 17 February 2025

Abstract:

This study aims to design and validate a conceptual model of Iranian taxpayers' avoidance behavior based on behavioral economics theories. The research utilized a mixed-method design. In the qualitative phase, 13 semi-structured expert interviews were conducted and analyzed using open, axial, and selective coding based on grounded theory. In the quantitative phase, 384 valid responses were collected through stratified random sampling. Data were analyzed using Confirmatory Factor Analysis (CFA) and Structural Equation Modeling (SEM) via AMOS. SEM results revealed that five variables—cognitive biases ($\beta = 0.31$), perceived tax justice ($\beta = -0.28$), institutional trust ($\beta = -0.26$), social norms ($\beta = -0.22$), and risk propensity ($\beta = 0.35$)—had significant effects on tax avoidance behavior ($p < 0.05$). The final model explained 62% of the variance in avoidance behavior ($R^2 = 0.62$). The findings suggest that behavioral and social dimensions, including cognitive distortions, justice perception, institutional trust, and social norms, play a decisive role in shaping taxpayers' avoidance behavior and should be integrated into tax policy design alongside conventional enforcement mechanisms.

Keywords: Behavioral economics, tax avoidance, cognitive bias, social norm, institutional trust

Citation: Akbari, M. J., Ahmadi, F., & Valinia, S. N. (2024). Development and Validation of a Conceptual Model of Tax Avoidance Behavior Based on Behavioral Economics Theories: An Empirical Study in Iran, *Accounting, Finance and Computational Intelligence*, 2(4), 87-99.

Copyright: © 2024 by the authors. Published under the terms and conditions of Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract**Introduction**

Tax avoidance, while legally distinct from tax evasion, has garnered growing attention as a critical issue impacting fiscal sustainability, equity, and trust in tax systems globally. In developing economies like Iran, where institutional arrangements are often weak, the problem becomes even more pressing. Tax avoidance is not merely a function of rigid economic calculations but a complex behavioral phenomenon influenced by a wide array of psychological, organizational, and contextual factors. The emergence of behavioral economics has challenged the traditional neoclassical assumptions of pure rationality in tax decision-making by highlighting the roles of cognitive biases, fairness perceptions, social norms, and risk attitudes in shaping tax behavior (Hossain, 2024; Sulaeman, 2024).

Research in behavioral tax compliance has increasingly acknowledged the impact of subjective perceptions and non-economic motivations on taxpayers' conduct. Studies have demonstrated that when taxpayers perceive the tax system as unjust or distrust government institutions, they are more likely to engage in tax avoidance strategies (Cui, 2024; Fadhillah, 2024). Similarly, cognitive distortions such as overconfidence, simplification, and anchoring biases can distort decision-making processes, resulting in noncompliance with tax obligations (Tuljannah, 2023). The role of organizational characteristics has also been prominent. For example, ownership structure, board independence, and governance quality have been shown to moderate corporate engagement in tax avoidance practices (Chatjuthamard, 2024; Malik & Munir, 2024).

In addition to individual and corporate-level variables, contextual features such as industry type, financial constraints, and capital intensity significantly influence tax-related behavior. Evidence suggests that sectors with high asset tangibility or frequent related-party transactions exhibit greater tendencies toward tax avoidance (Putri, 2024; Solikhah et al., 2024). On the other hand, companies that demonstrate strong social responsibility and ethical leadership are less likely to engage in tax avoidance, as reputational concerns and stakeholder pressures promote transparency and compliance (Ni Luh Putu Agustin Nirmala, 2024; Wahdi, 2024).

Furthermore, the literature indicates that sociocultural variables, such as religiosity, moral norms, and public perception of tax, function as informal institutions shaping taxpayers' ethical considerations (Marfiana, 2024). In particular, studies have shown that religious individuals and socially embedded firms often exhibit stronger resistance to tax avoidance behavior due to intrinsic values and communal accountability (Wijayanti, 2023). Gender dynamics and leadership attributes, including female CEO presence and managerial capability, have also been studied in relation to tax behavior (Winarto, 2023; Yahya et al., 2023).

Despite the breadth of global studies, localized research in the Iranian context remains scarce. Existing models have rarely incorporated the interplay between behavioral and institutional variables in explaining tax avoidance. This study addresses this gap by developing and validating a comprehensive conceptual model that integrates behavioral economics theories and empirical insights into the tax behavior of Iranian taxpayers. By examining key determinants—including cognitive biases, risk appetite, perceived tax fairness, institutional trust, and social norms—this research offers a nuanced understanding of the mechanisms that drive tax avoidance in Iran's unique sociopolitical and economic landscape (Beigi Siassal et al., 2024; Zhang, 2023).

Methods and Materials

This study adopted a mixed-method design consisting of a qualitative and a quantitative phase. In the qualitative phase, semi-structured interviews were conducted with 13 experts, including tax professionals, academic scholars, and experienced taxpayers. The data were analyzed using grounded theory methodology involving open, axial, and selective coding to derive core categories influencing tax avoidance behavior.

In the quantitative phase, a structured questionnaire was developed based on qualitative insights and a review of the literature. The survey was distributed to a stratified random sample of 384 taxpayers across selected provinces in Iran. The questionnaire measured latent variables through validated indicators and was subjected to reliability and validity assessments, including Cronbach's alpha, composite reliability, and average variance extracted (AVE). Data were analyzed using confirmatory factor analysis (CFA) and structural equation modeling (SEM) via AMOS software.

Findings

The CFA results confirmed the reliability and validity of the measurement model. All factor loadings exceeded 0.6 and were statistically significant ($p < 0.001$). Composite reliability values were above 0.70, and AVE values surpassed the 0.50 threshold. The model's fit indices demonstrated an acceptable level: $\chi^2/df = 2.39$, RMSEA = 0.063, CFI = 0.93, GFI = 0.91, and SRMR = 0.057. The KMO measure was 0.88, and Bartlett's test was significant ($p < 0.001$).

In the SEM analysis, all hypothesized paths were statistically significant. Cognitive biases had a positive and significant effect on tax avoidance ($\beta = 0.31$, $p < 0.001$), indicating that distorted mental models increase the likelihood of avoidance behavior. Perceived tax fairness was negatively associated with tax avoidance ($\beta = -0.28$, $p < 0.001$), suggesting that taxpayers who see the system as fair are less likely to avoid taxes. Institutional trust had a significant negative effect ($\beta = -0.26$, $p < 0.01$), highlighting the importance of government credibility. Social norms also negatively impacted tax avoidance ($\beta = -0.22$, $p < 0.05$), while risk appetite had the strongest positive effect ($\beta = 0.35$, $p < 0.001$). The final model explained 62% of the variance in tax avoidance behavior ($R^2 = 0.62$).

Discussion and Conclusion

The findings of this study confirm that tax avoidance behavior among Iranian taxpayers is shaped by a complex web of psychological, social, and institutional factors. Consistent with behavioral economics theories, cognitive biases emerged as a critical predictor. Individuals who exhibit excessive optimism, overconfidence, or binary thinking were more prone to justify and engage in tax avoidance. This result reinforces the argument that decision-making under uncertainty is not always rational and that heuristic-driven judgments often guide taxpayer behavior.

Equally important was the role of perceived fairness. When taxpayers believe the tax system is just in its implementation and distribution of burden, they are more likely to comply voluntarily. The presence of fairness serves as a normative anchor, promoting cooperation with authorities. Conversely, perceptions of discrimination or inequity reduce motivation to pay taxes, as individuals feel alienated from collective fiscal responsibility.

Trust in tax institutions was another pivotal determinant. Without sufficient institutional trust, the legitimacy of the tax system erodes, leading taxpayers to seek ways to circumvent obligations. Trust operates as a psychological contract between citizens and the state, and when this contract is violated—due to corruption, inefficiency, or lack of accountability—tax morale diminishes significantly.

Social norms functioned as informal constraints, shaping what taxpayers perceive as acceptable behavior. In environments where tax avoidance is culturally normalized, individuals are more likely to conform to peer behavior. On the other hand, in

contexts where compliance is socially valued, tax avoidance becomes stigmatized, thus less frequent. This underlines the power of collective expectations in steering fiscal conduct.

Finally, risk appetite had the most substantial direct effect, indicating that high-risk individuals are more inclined to exploit tax loopholes, especially when detection or punishment is perceived as unlikely. This reflects a cost-benefit analysis distorted by risk tolerance, suggesting that enforcement alone is insufficient without addressing underlying behavioral tendencies.

This study makes a significant contribution by integrating behavioral and institutional perspectives in a unified model of tax avoidance. The high explanatory power of the model confirms its robustness and practical relevance. It offers a grounded understanding of how and why individuals and organizations engage in tax avoidance and provides actionable insights for policymakers aiming to enhance tax compliance through behavioral interventions, improved trust-building, and institutional reform. In sum, this research reaffirms the importance of human factors in fiscal behavior and calls for a paradigm shift from coercive to incentive-based and psychologically informed tax administration strategies.

Authors' Contributions

Authors equally contributed to this article.

Acknowledgments

Authors thank all participants who participate in this study.

Declaration of Interest

The authors report no conflict of interest.

Funding

According to the authors, this article has no financial support.

Ethical Considerations

All procedures performed in this study were under the ethical standards.

ارائه و اعتبارسنجی مدل مفهومی رفتار اجتناب مالیاتی بر اساس نظریه‌های اقتصاد رفتاری: یک مطالعه تجربی در ایران

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت: ۲۴ آذر ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۲ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۲۰ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ انتشار: ۲۹ بهمن ۱۴۰۳

۱. محمد جواد اکبری*^{ID}: دانشجوی دکتری، گروه حسابداری، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران، ایمیل: mohamad.javad.akbari@gmail.com (نویسنده مسئول)

۲. فایق احمدی^{ID}: استادیار، گروه مدیریت مالی، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران

۳. سید نیما ولی نیا^{ID}: استادیار، گروه حسابداری، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران

چکیده

هدف این پژوهش، طراحی و اعتبارسنجی یک مدل مفهومی برای تبیین رفتار اجتناب مالیاتی مودیان ایرانی بر اساس نظریه‌های اقتصاد رفتاری است. این مطالعه از روش تحقیق ترکیبی بهره برده است. در فاز کیفی، با انجام ۱۳ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با خبرگان و استفاده از کدگذاری سه‌مرحله‌ای (باز، محوری و انتخابی)، مؤلفه‌های رفتاری مؤثر شناسایی شد. در فاز کمی، داده‌های حاصل از ۳۸۴ پرسشنامه با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای گردآوری شد و با تحلیل عاملی تأییدی (CFA) و مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) در نرم‌افزار AMOS تحلیل گردید. نتایج تحلیل معادلات ساختاری نشان داد که پنج متغیر شامل سوگیری‌های شناختی ($\beta=0.31$)، ادراک عدالت مالیاتی ($\beta=-0.28$)، اعتماد نهادی ($\beta=-0.26$)، هنجارهای اجتماعی ($\beta=-0.22$)، و تمایل به ریسک ($\beta=0.35$) تأثیر معناداری بر رفتار اجتناب مالیاتی دارند ($p<0.05$). مدل نهایی توانست ۶۲٪ از واریانس رفتار اجتنابی را تبیین کند ($R^2=0.62$). این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل نرم‌افزاری از قبیل سوگیری‌های ذهنی، درک عدالت، اعتماد نهادی و هنجارهای اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در رفتار اجتنابی دارند و باید در سیاست‌گذاری مالیاتی در کنار ابزارهای سخت‌افزاری مدنظر قرار گیرند.

کلیدواژه‌گان: اقتصاد رفتاری، اجتناب مالیاتی، سوگیری شناختی، هنجار اجتماعی، اعتماد نهادی

شیوه استناددهی: اکبری، محمد جواد، احمدی، فایق، و ولی نیا، سید نیما. (۱۴۰۳). ارائه و اعتبارسنجی مدل مفهومی رفتار اجتناب مالیاتی بر اساس نظریه‌های اقتصاد رفتاری: یک مطالعه تجربی در ایران. حسابداری، امور مالی و هوش محاسباتی، ۲(۴)، ۸۷-۹۹.

پدیده اجتناب مالیاتی به عنوان یکی از مهم ترین چالش های پیش روی نظام های اقتصادی معاصر، به ویژه در کشورهای در حال توسعه، همواره مورد توجه پژوهشگران و سیاست گذاران قرار داشته است. اجتناب مالیاتی نه تنها موجب کاهش درآمدهای عمومی دولت ها می شود، بلکه می تواند منجر به افزایش نابرابری اقتصادی، تضعیف عدالت اجتماعی و فروپاشی اعتماد عمومی به نهادهای مالیاتی گردد (Hossain, 2024). برخلاف تخلفاتی چون فرار مالیاتی که جنبه غیرقانونی و کیفری دارد، اجتناب مالیاتی معمولاً در چارچوب های قانونی اما با استفاده از خلأهای مقرراتی صورت می پذیرد و به همین دلیل، شناسایی و مقابله با آن نیازمند درک عمیق تری از انگیزه ها و رفتارهای بازیگران اقتصادی است (Susilo & Adli, 2023).

در دهه های اخیر، توجه به عوامل روان شناختی، اجتماعی و رفتاری در تحلیل رفتارهای مالیاتی، منجر به ظهور رویکردهایی تحت عنوان "اقتصاد رفتاری مالیاتی" شده است که در آن، به جای فرض عقلانیت کامل اقتصادی، متغیرهایی چون سوگیری های شناختی، فشار گروهی، اخلاق حرفه ای، و ادراک عدالت مالیاتی مورد توجه قرار گرفته اند (Chatjuthamard, 2024; Marfiana, 2024). مطالعات متعدد نشان داده اند که تصمیمات مالیاتی افراد، از جمله تمایل به اجتناب، به طور گسترده ای تحت تأثیر ویژگی های غیرمادی همچون ساختار هیئت مدیره، فرهنگ سازمانی، و سطح مسئولیت پذیری اجتماعی شرکت ها قرار دارد (Wahdi, 2024; Zhang, 2023).

در همین راستا، ساختارهای راهبری شرکتی و مالکیتی نیز نقش برجسته ای در رفتار اجتناب مالیاتی ایفا می کنند. برای مثال، تمرکز مالکیت و استقلال هیئت مدیره می تواند در مهار یا تشویق اجتناب مالیاتی مؤثر باشد (Malik & Munir, 2024). همچنین، نحوه واکنش بازار سرمایه به تغییرات در عملکرد مالیاتی شرکت ها نیز حاکی از آن است که اجتناب مالیاتی می تواند به عنوان راهبردی برای افزایش ارزش شرکت تلقی گردد؛ البته به شرطی که با معیارهای قانونی و اخلاقی همخوانی داشته باشد (Maqsood et al., 2024).

در برخی مطالعات، تأثیر ویژگی های مدیریتی نظیر اعتماد به نفس بیش از حد مدیرعامل یا توانایی مدیریتی نیز بر گرایش به اجتناب مالیاتی تأیید شده است (Tuljannah, 2023). بر همین اساس، یکی از دغدغه های اصلی پژوهش های جدید، بررسی رابطه بین ویژگی های فردی مدیران و عملکرد مالیاتی سازمان ها است؛ به ویژه در زمینه هایی که شفافیت مالیاتی پایین و بسترهای نهادی ضعیف هستند (Yusuf, 2023).

از سوی دیگر، شدت سرمایه، ارتباطات سیاسی و معاملات اشخاص وابسته نیز در قالب متغیرهای ساختاری، می توانند اجتناب مالیاتی را تسهیل کنند (Putri, 2024; Solikhah et al., 2024). این عناصر از طریق پیچیده کردن ساختار گزارش دهی مالی و کاهش قابلیت پیگیری مسیرهای درآمدی، زمینه را برای کاهش تمکین مالیاتی فراهم می آورند. در همین راستا، سرمایه گذاری در دارایی های فیزیکی، استفاده از قیمت گذاری انتقالی، و تراکنش های غیرشفاف با نهادهای مرتبط می توانند ابزارهایی برای دستکاری پایه مالیاتی باشند (Viantiaraini, 2024; Yahya et al., 2023).

از منظر اجتماعی نیز، نقش هنجارهای فرهنگی، اخلاق حرفه ای و مسئولیت اجتماعی شرکت ها در تبیین رفتارهای مالیاتی بسیار حائز اهمیت است. مسئولیت پذیری اجتماعی، به ویژه در شرکت هایی که در معرض توجه عمومی هستند، می تواند به عنوان عاملی بازدارنده در برابر اجتناب مالیاتی عمل کند (Wahdi, 2024). در واقع، برخی مطالعات حاکی از آن هستند که شرکت هایی که سطح بالایی از مسئولیت پذیری اجتماعی دارند، به احتمال کمتری درگیر رویه های اجتنابی می شوند، چرا که در معرض فشار اخلاقی و نظارت اجتماعی بیشتری قرار دارند (Ni Luh Putu Agustin Nirmala, 2024; Sulaeman, 2024).

از سوی دیگر، مطالعه بر ساختارهای انگیزشی مدیران، از جمله پاداش های مبتنی بر عملکرد، نشان داده که این متغیرها نیز می توانند انگیزه اجتناب مالیاتی را در میان مدیران افزایش دهند، چرا که کاهش بار مالیاتی می تواند منجر به افزایش سود خالص و در نتیجه افزایش پاداش های مدیریتی شود (Wijayanti, 2023). همچنین، پژوهش هایی وجود دارد که به بررسی تأثیر ویژگی های نهادی نظیر کیفیت قوانین، ثبات مقررات، و کارآمدی سازمان های مالیاتی بر رفتار اجتنابی پرداخته اند و نشان داده اند که ضعف در این نهادها به طور مستقیم بر گسترش اجتناب مالیاتی اثر می گذارد (Cui, 2024; Fadhillah, 2024).

بر این اساس، درک رفتار اجتنابی نیازمند تحلیل چندبعدی و میان‌رشته‌ای است که هم‌زمان به متغیرهای فردی، سازمانی، نهادی و فرهنگی توجه کند. در همین زمینه، تحلیل‌های اخیر با استفاده از روش‌های ترکیبی کیفی-کمی و رویکردهای مدل‌سازی معادلات ساختاری، امکان ارائه مدل‌های مفهومی غنی و دقیق‌تری را برای سیاست‌گذاری فراهم ساخته‌اند (Beigi Siassal et al., 2024). به‌طور خاص، تمرکز بر کشورهایی نظیر ایران با بسترهای نهادی خاص، می‌تواند منجر به ارائه الگوهای بومی‌شده از رفتار اجتناب مالیاتی گردد.

مروری بر مطالعات اخیر نشان می‌دهد که اجتناب مالیاتی در صنایع خاصی مانند معدن، بانکداری، و غذا و نوشیدنی، الگوهای متفاوتی از خود نشان می‌دهد (Indrati, 2024; Tarigan, 2023; Wulandari, 2023). این تفاوت‌ها به ساختار هزینه‌ای، نوع دارایی‌ها، سطح نظارت دولتی، و میزان افشای اطلاعات در هر صنعت وابسته است. از این رو، هرگونه تحلیل رفتار مالیاتی باید به‌صورت زمینه‌مند و با لحاظ تفاوت‌های بخشی صورت گیرد.

افزون بر این، شواهد تجربی اخیر تأکید دارند که ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و فرهنگی، مانند سطح دینداری، دیدگاه اخلاقی نسبت به مالیات، و حتی نقش جنسیت مدیرعامل نیز می‌توانند در تحلیل رفتارهای اجتنابی مؤثر باشند (Marfiana, 2024; Winarto, 2023). این یافته‌ها لزوم رویکردی حساس به زمینه را در سیاست‌گذاری‌های مالیاتی آشکار می‌سازند.

در نهایت، باید به این نکته اشاره کرد که اجتناب مالیاتی پدیده‌ای صرفاً اقتصادی یا حقوقی نیست، بلکه پدیده‌ای رفتاری است که با انگیزه‌ها، برداشت‌ها، و محدودیت‌های ذهنی و اجتماعی تصمیم‌گیرندگان اقتصادی درهم‌تنیده است. به همین دلیل، طراحی سیاست‌های مؤثر در این حوزه نیازمند درک عمیق از فرایندهای تصمیم‌گیری، ساختارهای انگیزشی و زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی کنشگران اقتصادی است (Utami, 2023).

بر این پایه، پژوهش حاضر با هدف ارائه و اعتبارسنجی مدل مفهومی رفتار اجتناب مالیاتی بر اساس نظریه‌های اقتصاد رفتاری: یک مطالعه تجربی در ایران انجام شد.

روش پژوهش و مواد

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از حیث رویکرد، توسعه‌ای - اکتشافی محسوب می‌شود و از روش ترکیبی (کیفی-کمی) برای جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها بهره گرفته است. در فاز کیفی، از نظریه‌پردازی داده‌بنیاد برای شناسایی مؤلفه‌های رفتاری اجتناب مالیاتی استفاده شده و در فاز کمی، تحلیل عاملی تأییدی (CFA) و مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) برای آزمون مدل مفهومی بهره گرفته شده است.

جامعه آماری بخش کیفی شامل کارشناسان مالیاتی، حسابداران، اساتید دانشگاه، و مودیان مالیاتی با سابقه بود. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند و گلوله‌برفی انجام شد. تا رسیدن به اشباع نظری، ۱۳ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انجام گردید.

جامعه آماری بخش کمی، کلیه مودیان مالیاتی حقیقی و حقوقی ثبت‌شده در سامانه‌های سازمان امور مالیاتی در سال ۱۴۰۲ در استان‌های منتخب بود. روش نمونه‌گیری به‌صورت تصادفی طبقه‌ای نسبی انجام شد و حجم نمونه با استفاده از جدول مورگان برابر با ۳۸۴ نفر تعیین گردید.

ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کیفی، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود که پس از کدگذاری باز و محوری، مقوله‌های نهایی مدل استخراج گردید.

در فاز کمی، از پرسشنامه محقق‌ساخته استفاده شد که سؤالات آن بر اساس خروجی مرحله کیفی و مرور ادبیات نظری طراحی گردید. پایایی پرسشنامه از طریق آلفای کرونباخ ($\alpha = 0.84$) و پایایی ترکیبی ($CR > 0.01$) تأیید شد. روایی سازه از طریق تحلیل عاملی تأییدی (CFA) و میانگین واریانس استخراج‌شده ($AVE > 0.5$) بررسی و تأیید گردید.

در فاز کیفی، تحلیل داده‌ها بر مبنای روش کدگذاری سه‌مرحله‌ای گراند توری (کدگذاری باز، محوری و انتخابی) انجام شد. در فاز کمی، از نرم‌افزارهای SPSS برای تحلیل توصیفی و از SmartPLS یا AMOS برای انجام تحلیل عاملی تأییدی و مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شد.

مدل نهایی از نظر شاخص‌های برازش از جمله χ^2/df , CFI, RMSEA, SRMR و GFI در سطح مطلوبی قرار داشت. همچنین، شاخص کفایت نمونه‌گیری KMO برابر ۰.۸۸ و آزمون کروییت بارتلت معنادار گزارش شد ($p < 0.001$).

یافته‌ها

فاز کیفی پژوهش با هدف شناسایی عمیق مؤلفه‌های رفتاری و روان‌شناختی مؤثر بر اجتناب مالیاتی، از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۵ نفر از خبرگان حوزه مالیات، اقتصاد رفتاری و حسابداری مالیاتی انجام شد. تحلیل داده‌های کیفی با روش گراند تئوری (رویکرد اشتراوس و کوربین) و با استفاده از کدگذاری سه‌مرحله‌ای صورت گرفت. در مرحله نخست، متن مصاحبه‌ها خط‌به‌خط بررسی شد و ۱۲۶ مفهوم اولیه استخراج گردید. این مفاهیم با تلفیق و تجمیع، به مقولات فرعی تبدیل شدند. به‌عنوان نمونه، مفاهیمی مانند "اعتماد پایین به عدالت مالیاتی"، "تجربه منفی با ممیز"، "درک تبعیض مالیاتی"، و "شکاف درآمد-مالیات" در زیرمقوله ادراک نابرابری مالیاتی قرار گرفتند.

در این مرحله، با تحلیل رابطه بین مقوله‌ها، شش مقوله محوری به‌عنوان مؤلفه‌های کلیدی شناسایی شدند:

سوگیری‌های شناختی مودیان (مثلاً خوش‌بینی مفرط، اعتماد بیش از حد، خطای هزینه غرق‌شده)

ادراک عدالت مالیاتی

سطح اعتماد نهادی به سازمان امور مالیاتی

هنجارهای اجتماعی و فشار گروهی

ویژگی‌های شخصیتی شامل ریسک‌پذیری و کنترل درونی

ناتوانی سیستم در شفاف‌سازی کارکردهای مالیات

این شش مقوله به‌عنوان ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی تأثیرگذار بر رفتار اجتنابی معرفی شدند.

جدول ۱. کدگذاری محوری

مقوله محوری	نمونه مفاهیم مرتبط
سوگیری‌های شناختی مودیان	اعتماد به نفس کاذب، تفکر دوقطبی، توهم کنترل، ساده‌سازی بیش‌ازحد مسئله، خوش‌بینی افراطی
ادراک عدالت مالیاتی	احساس تبعیض در ممیزی، درک بی‌عدالتی، شکاف درآمد-مالیات، مقایسه با گروه‌های مرجع، تفاوت در اعمال قوانین
اعتماد نهادی	بی‌اعتمادی به سازمان امور مالیاتی، تجربه منفی با ممیز، بدبینی به هدف‌گذاری مالیاتی، نبود پاسخگویی مؤثر
هنجارهای اجتماعی	تقلید از هم‌صنف، پذیرش فرهنگی اجتناب مالیاتی، فشار اطرافیان، روایت‌های مشترک از تقلب، عادی‌سازی تخلف
ویژگی‌های شخصیتی (تمایل به ریسک)	ریسک‌پذیری بالا، عدم نگرانی از جریمه، تصمیم‌گیری هیجانی، روحیه جسورانه، تمایل به دور زدن قانون
ادراک ناکارآمدی سیستم مالیاتی	نبود شفافیت در مصرف مالیات، نارضایتی از خدمات عمومی، درک هزینه‌زا بودن پرداخت مالیات، بی‌اعتمادی به توزیع منابع، ضعف پاسخگویی دولت

در مرحله نهایی، هسته مرکزی نظریه با عنوان "تعارض بین منطق مشارکت مالیاتی و تجربیات منفی درک‌شده" شناسایی شد. این هسته نشان می‌دهد که در ذهن مودیان، مشارکت مالیاتی زمانی مشروع و قابل توجیه است که درک آن‌ها از عدالت، شفافیت و سودمندی اجتماعی مالیات مثبت باشد. در غیر این صورت، سوگیری‌های ذهنی، فشارهای اجتماعی و گرایش به ریسک، رفتار اجتناب را تقویت می‌کنند.

بر اساس تحلیل‌ها، مدل مفهومی فاز کیفی پژوهش نشان می‌دهد که رفتار اجتناب مالیاتی از تعامل میان سه سطح شکل می‌گیرد:

سطح فردی: باورها، سوگیری‌ها، شخصیت و ریسک‌پذیری

سطح اجتماعی: هنجارهای فرهنگی، تجربه‌های هم‌سالان، دیدگاه عمومی به نظام مالیاتی

سطح نهادی: شفافیت، عدالت، برخورد مأموران، کارکرد نظام مالیاتی در توسعه

بر اساس داده‌های گردآوری‌شده از ۳۸۴ مودی مالیاتی، ۶۱٪ مرد و ۳۹٪ زن بودند؛ میانگین سنی پاسخ‌دهندگان ۳۸.۵ سال با انحراف معیار ۸.۲ بود؛ همچنین، بیشترین فراوانی

مربوط به مودیان با بیش از ۱۰ سال سابقه مالیاتی بود.

برای سنجش اعتبار سازه‌ها، تحلیل عاملی تأییدی با استفاده از نرم‌افزار AMOS انجام شد. نتایج برازش مدل اولیه به شرح زیر است:

جدول ۲. تحلیل عاملی تأییدی

شاخص برازش	مقدار	وضعیت
χ^2/df	۲.۳۹	مناسب
RMSEA	۰.۰۶۳	مطلوب
CFI	۰.۹۳	قابل قبول
GFI	۰.۹۱	مناسب
SRMR	۰.۰۵۷	قابل قبول

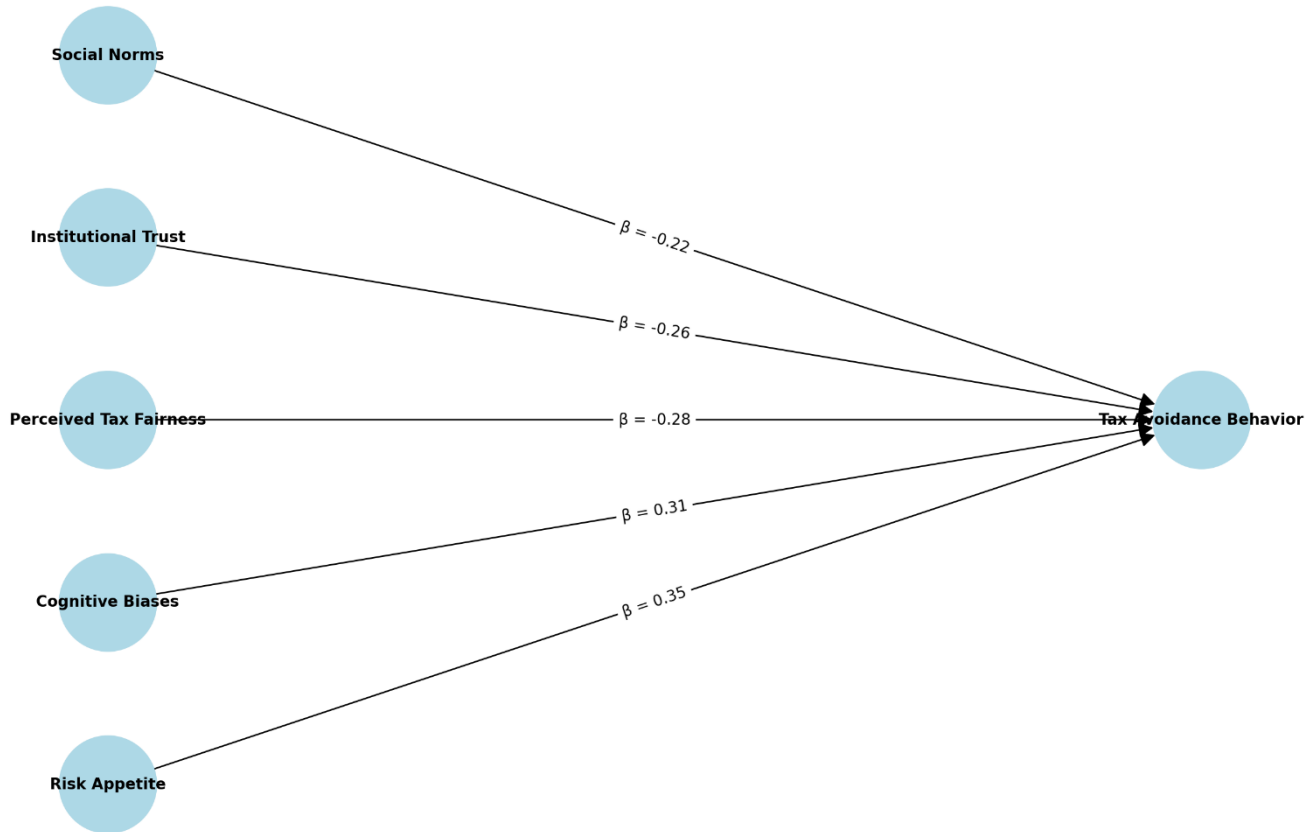
تمام بارهای عاملی (factor loadings) برای گویه‌های هر سازه بالاتر از ۰.۶ و معنادار در سطح $p < ۰.۰۰۱$ گزارش شدند. همچنین، پایایی ترکیبی (CR) برای همه متغیرها بالای ۰.۷۰ بوده و میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE) برای همه سازه‌ها بالای ۰.۵۰ گزارش شد و در نهایت روایی واگرا از طریق آزمون Fornell-Larcker تأیید شد. پس از تأیید مدل اندازه‌گیری، مدل ساختاری بین متغیرهای مفهومی آزمون شد. نتایج مسیرها (path coefficients) در جدول زیر آمده است:

جدول ۳. مدل معادلات ساختاری

مسیر علی	ضریب استاندارد	سطح معناداری	نتیجه
سوگیری شناختی ← رفتار اجتناب	۰.۳۱	$p < ۰.۰۰۱$	تأیید شد
عدالت ادراک‌شده ← رفتار اجتناب	-۰.۲۸	$p < ۰.۰۰۱$	تأیید شد
اعتماد نهادی ← رفتار اجتناب	-۰.۲۶	$p < ۰.۰۱$	تأیید شد
هنجار اجتماعی ← رفتار اجتناب	-۰.۲۲	$p < ۰.۰۵$	تأیید شد
تمایل به ریسک ← رفتار اجتناب	۰.۳۵	$p < ۰.۰۰۱$	تأیید شد

مدل نهایی، ۶۲٪ از واریانس رفتار اجتناب مالیاتی را تبیین کرد ($R^2 = ۰.۶۲$)، که نشان‌دهنده توان تبیین بالا می‌باشد.

Structural Model of Tax Avoidance Behavior

شکل ۱. مدل نهایی پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های حاصل از مدل‌سازی معادلات ساختاری در این پژوهش نشان داد که پنج متغیر شامل سوگیری‌های شناختی، ادراک عدالت مالیاتی، اعتماد نهادی، هنجارهای اجتماعی و تمایل به ریسک، تأثیر معناداری بر رفتار اجتناب مالیاتی مودیان دارند. بر اساس نتایج، متغیر سوگیری‌های شناختی با ضریب مثبت و معنادار، بیشترین تأثیر را بر رفتار اجتناب مالیاتی داشت. این یافته قابل تبیین در چارچوب نظریه چشم‌انداز و مطالعات مرتبط با تصمیم‌گیری رفتاری است که تأکید می‌کنند افراد در شرایط عدم قطعیت و مواجهه با زیان‌های احتمالی، رفتارهایی غیرعقلانی نظیر خوش‌بینی افراطی، ساده‌سازی بیش از حد یا اعتماد بیش از حد از خود نشان می‌دهند که می‌تواند منجر به اجتناب از پرداخت مالیات شود (Tuljannah, 2023; Zhang, 2023).

علاوه بر این، ادراک عدالت مالیاتی یکی از عوامل بازدارنده کلیدی در برابر رفتارهای اجتنابی شناسایی شد. یافته‌ها حاکی از آن است که هرچه افراد نظام مالیاتی را عادلانه‌تر درک کنند، تمایل آن‌ها به استفاده از ابزارهای اجتنابی کاهش می‌یابد. این نتیجه با نتایج پژوهش‌هایی همخوان است که نشان داده‌اند عدالت در توزیع بار مالیاتی و شفافیت در نحوه مصرف درآمدهای مالیاتی می‌تواند نقش مهمی در افزایش تمکین ایفا کند (Fadhillah, 2024; Marfiana, 2024). در همین راستا، نابرابری در اعمال قوانین، تبعیض در ممیزی مالیاتی، و ضعف پاسخگویی سازمان‌های مالیاتی از جمله عواملی هستند که در مطالعات قبلی نیز به‌عنوان تهدیدهایی برای ادراک عدالت و در نتیجه افزایش اجتناب گزارش شده‌اند (Beigi Siassal et al., 2024).

نقش اعتماد نهادی نیز در نتایج این پژوهش برجسته بود. ضریب منفی و معنادار این متغیر نشان داد که نبود اعتماد به سازمان امور مالیاتی و به‌طور کلی نظام حکمرانی، احتمال بروز رفتارهای اجتنابی را افزایش می‌دهد. این یافته با نظریه "قرارداد روان‌شناختی مالیاتی" همسو است که بیان می‌کند اگر رابطه مبتنی بر اعتماد میان مودیان و نهادهای دولتی برقرار نباشد، افراد انگیزه‌ای برای تمکین داوطلبانه نخواهند داشت (Cui, 2024; Hossain, 2024). مطالعاتی در حوزه راهبری شرکتی نیز نشان داده‌اند که شفافیت اطلاعاتی، کیفیت افشا و تعامل سازنده نهادهای ناظر می‌تواند به شکل‌گیری اعتماد عمومی منجر شده و در نتیجه رفتارهای غیرتمکینی را کاهش دهد (Chatjuthamard, 2024).

یافته دیگر پژوهش، نقش بازدارنده هنجارهای اجتماعی بر اجتناب مالیاتی بود. هنگامی که در فضای اجتماعی، اجتناب از مالیات رفتاری غیرقابل پذیرش تلقی می‌شود، احتمال ارتکاب به چنین رفتاری کاهش می‌یابد. این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌هایی همخوانی دارد که نشان داده‌اند جو حاکم بر سازمان، نقش الگوهای مرجع و نگرش همسالان نسبت به پرداخت مالیات، تأثیر قابل توجهی در تصمیم‌گیری مالیاتی افراد دارد (Ni Luh Putu Agustin Nirmala, 2024; Yusuf, 2023). از این رو، مداخلات فرهنگی و ترویج مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح جامعه می‌تواند راهکاری مؤثر برای مهار اجتناب باشد.

در نهایت، متغیر تمایل به ریسک با بیشترین ضریب مثبت، تأثیر معناداری بر رفتار اجتناب مالیاتی نشان داد. افرادی که آمادگی بیشتری برای پذیرش ریسک دارند، به احتمال بیشتری از رویه‌های اجتنابی استفاده می‌کنند؛ به‌ویژه در شرایطی که احتمال شناسایی یا جریمه‌شدن را پایین ارزیابی می‌کنند. این نتیجه با مطالعات پیشین که ریسک‌پذیری را عامل کلیدی در تبیین رفتارهای مالیاتی می‌دانند، تطابق دارد (Sulaeman, 2024; Yahya et al., 2023). همچنین در برخی مطالعات تأکید شده که مدیران ریسک‌پذیر، به‌ویژه در شرکت‌هایی با مالکیت متمرکز و نظارت ضعیف، تمایل بیشتری به استفاده از ابزارهای اجتنابی دارند (Malik & Munir, 2024; Maqsood et al., 2024).

در مجموع، یافته‌های این پژوهش بر اهمیت تلفیق ابعاد روان‌شناختی، اجتماعی و نهادی در تحلیل رفتار اجتناب مالیاتی تأکید دارد. این نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری مالیاتی نباید تنها مبتنی بر ابزارهای کلاسیکی نظیر افزایش نرخ مالیات یا تشدید جریمه‌ها باشد، بلکه باید متغیرهای نرم‌افزاری نظیر آموزش مالیاتی، اصلاح نگرش‌ها، اعتمادسازی نهادی و بازسازی هنجارهای اجتماعی را نیز دربرگیرد (Solikhah et al., 2024; Wulandari, 2023). بر این اساس، تمرکز صرف بر بُعد حقوقی و فنی اجتناب نمی‌تواند پاسخگوی پیچیدگی‌های رفتاری مودیان باشد و درک درست از انگیزه‌های رفتاری، پیش‌شرط موفقیت در سیاست‌گذاری‌های نوین است.

علاوه بر این، تحلیل نتایج نشان می‌دهد که اجتناب مالیاتی در سطح سازمانی، تابعی از تعامل متغیرهای درون‌سازمانی (مانند راهبری شرکتی، ویژگی‌های مدیران، ساختار انگیزشی) و برون‌سازمانی (نظیر شفافیت قوانین، اعتماد عمومی و ساختار صنعت) است. برای مثال، شرکت‌هایی که در بخش‌هایی با شدت سرمایه بالا فعالیت می‌کنند یا درگیر معاملات پیچیده با اشخاص وابسته هستند، مستعد بهره‌گیری از روش‌های اجتنابی می‌باشند (Putri, 2024; Tarigan, 2023). همچنین، وجود زنان در رأس سازمان‌ها به‌عنوان مدیران عامل می‌تواند در جهت کاهش رفتارهای اجتنابی مؤثر واقع شود، که این موضوع در برخی مطالعات اخیر مورد تأکید قرار گرفته است (Winarto, 2023).

به‌صورت مکمل، برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند که عواملی مانند دینداری، فرهنگ سازمانی و مسئولیت اجتماعی می‌توانند نقش تعدیل‌گر در رابطه میان انگیزه‌های مالی و اجتناب مالیاتی ایفا کنند (Marfiana, 2024; Wahdi, 2024). این امر گویای آن است که تحلیل اجتناب مالیاتی باید به جای تکیه بر یک رویکرد خطی، از نگاه سیستمی و جامع استفاده کند. در چنین نگاهی، اجتناب به‌عنوان نتیجه تعامل پیچیده بین ذهنیت فردی، فشارهای محیطی و ساختارهای نهادی تعریف می‌شود.

پژوهش حاضر با وجود طراحی دقیق و بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی، با چند محدودیت مواجه بود. نخست آن که جمع‌آوری داده‌های کمی محدود به استان‌های خاصی در ایران بوده و ممکن است نتایج برای کل کشور قابل تعمیم نباشد. همچنین، استفاده از پرسشنامه خودگزارش‌دهی ممکن است تحت‌تأثیر سوگیری پاسخ‌دهندگان قرار گرفته باشد. در فاز کیفی نیز، گرچه اشباع نظری حاصل شد، اما تعداد مصاحبه‌شوندگان نسبتاً محدود بود و ممکن است برخی دیدگاه‌های متفاوت بازتاب نیافته باشند.

بر اساس یافته‌ها و محدودیت‌های فوق، پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده به بررسی مقایسه‌ای بین صنایع مختلف از نظر شدت اجتناب مالیاتی پرداخته شود. همچنین تحلیل تأثیر متغیرهایی چون ویژگی‌های شخصیتی مدیران، اخلاق حرفه‌ای و سبک رهبری بر رفتار مالیاتی شرکت‌ها می‌تواند مسیر تحقیقاتی غنی‌تری ارائه دهد. مطالعات طولی و استفاده از داده‌های ثانویه رسمی نیز می‌تواند اعتبار نتایج را افزایش دهد. پیشنهاد می‌شود نقش متغیرهای میانجی و تعدیل‌گر همچون فرهنگ سازمانی یا احساس هویت ملی نیز در مدل‌های آینده گنجانده شود.

نتایج این پژوهش می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای تدوین سیاست‌های مالیاتی نوین با رویکرد رفتاری قرار گیرد. در سطح سیاست‌گذاری، بازنگری در شیوه‌های اطلاع‌رسانی مالیاتی، بازسازی اعتماد عمومی و تقویت پاسخگویی نهادهای مالیاتی ضروری است. آموزش مودیان از طریق ابزارهای تعاملی و روایت‌محور، می‌تواند در تعدیل سوگیری‌های شناختی مؤثر باشد. همچنین، طراحی مشوق‌هایی برای الگوسازی مودیان خوش‌حساب و بهره‌گیری از ظرفیت گروه‌های مرجع اجتماعی در اصلاح نگرش عمومی نسبت به مالیات، از جمله راهبردهای پیشنهادی این مطالعه است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تشکر و قدردانی

از تمامی کسانی که در طی مراحل این پژوهش به ما یاری رساندند تشکر و قدردانی می‌گردد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

حمایت مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

- Beigi Siassal, M., Aminpanah, C., & Khatiri, M. (2024, June 10, 2024). Analyzing the Impact of Intellectual Capital on Financial Flexibility with Emphasis on the Moderating Role of Tax Avoidance and Financial Leverage of Companies. First National Conference on Modern Applied Research in Business and Industrial Development, <https://civilica.com/doc/2037857>
- Chatjuthamard, P. (2024). Estimating the Effect of Corporate Integrity Culture on Tax Avoidance Using a Text-Based Approach: A Research Note. *PLoS One*, 19(5), e0298528. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298528>
- Cui, Z. (2024). Heterogeneous Institutional Investor Attention and Corporate Tax Avoidance Behavior. *Frontiers in Management Science*, 3(2), 77-91. <https://doi.org/10.56397/fms.2024.04.09>
- Fadhillah, R. A. (2024). The Influence of Tax Planning, Tax Avoidance, and Deferred Tax Assets on the Value of Financial Sector Companies. *International Journal Papier Public Review*, 5(1), 30-38. <https://doi.org/10.47667/ijppr.v5i1.295>
- Hossain, M. S. (2024). Tax Avoidance and Tax Evasion: Current Insights and Future Research Directions From an Emerging Economy. *Asian Journal of Accounting Research*, 9(3), 275-292. <https://doi.org/10.1108/ajar-09-2023-0305>
- Indrati, M. (2024). Analysis of Factors That Influence Tax Avoidance in the Food and Beverage Industry. *Jurnal Ilmiah Global Education*, 5(1), 558-571. <https://doi.org/10.55681/jige.v5i1.2392>
- Malik, M. S., & Munir, S. (2024). The nexus of corporate tax avoidance and firm performance with moderating effect of ownership concentration and board independence: Evidence from developing economies. *Journal of Excellence in Management Sciences*, 3(1), 26-44.
- Maqsood, N., Shahid, T. A., & Rehman, A. U. (2024). The Impact of Dividend and Tax Avoidance on Earning Management of Companies. *Bulletin of Business and Economics (BBE)*, 13(1). <https://doi.org/10.61506/01.00201>
- Marfiana, A. (2024). Moderation of Religiosity on the Determinants of Individual Non-Employee Taxpayers' Perceptions of Tax Avoidance Ethics. *Educoretax*, 4(5), 646-668. <https://doi.org/10.54957/educoretax.v4i5.834>

- Ni Luh Putu Agustin Nirmala, S. (2024). Does Good Corporate Governance and Political Connection Have an Influence a Tax Avoidance? *Formosa Journal of Multidisciplinary Research*, 3(3), 253-262. <https://doi.org/10.55927/fjmr.v3i3.8584>
- Putri, B. M. (2024). The Effect of Transfer Pricing, Tunneling Incentive, Thin Capitalization, and Capital Intensity Against Tax Avoidance. *Journal La Sociale*, 5(3), 550-563. <https://doi.org/10.37899/journal-la-sociale.v5i3.1164>
- Solikhah, B., Chen, C. L., Weng, P. U., & Al-Faryan, M. A. S. (2024). Related party transactions and tax avoidance: does government ownership play a role? *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 3(2), 1-23ER -.
- Sulaeman, A. (2024). The Influence of Capital Intensity, Leverage, Profitability, and Corporate Social Responsibility on Tax Avoidance With Firm Size as a Moderating Variable. *Asian Journal of Economics Business and Accounting*, 24(5), 433-442. <https://doi.org/10.9734/ajeba/2024/v24i51320>
- Susilo, J., & Adli, A. (2023). Tax Avoidance of Coal Mining Companies in Indonesia. *Journal Research of Social Science Economics and Management*, 2(9). <https://doi.org/10.59141/jrssem.v2i09.445>
- Tarigan, L. Y. P. (2023). The Influence of Liquidity, Profitability and Capital Intensity Toward Tax Avoidance in Mining Companies Listed on the Indonesia Stock Exchange. *Asian Journal of Applied Business and Management*, 2(4), 597-616. <https://doi.org/10.55927/ajabm.v2i4.6931>
- Tuljannah, A. (2023). Tax Avoidance: The Role of Managerial Ability and CEO Overconfidence. *Wahana Riset Akuntansi*, 11(2), 141. <https://doi.org/10.24036/wra.v11i2.124639>
- Utami, A. R. (2023). Influence of Company Size, Leverage, Sales Growth, and Financial Distress on Tax Avoidance Moderated by Independent Commissioners in Property and Real Estate Sector Companies Listed on IDX in 2019-2022. *Eduvest - Journal of Universal Studies*, 3(12), 2148-2166. <https://doi.org/10.59188/eduvest.v3i12.963>
- Viantiaraini, A. (2024). Determination of Tax Avoidance Practices. *Marginal Journal of Management Accounting General Finance and International Economic Issues*, 3(2), 566-581. <https://doi.org/10.55047/marginal.v3i2.1076>
- Wahdi, N. (2024). The Influence of Corporate Social Responsibility and Profitability on Tax Avoidance. *Innovation Business Management and Accounting Journal*, 3(1), 30-36. <https://doi.org/10.56070/ibmaj.2024.004>
- Wijayanti, E. (2023). Tax Avoidance in Indonesia: The Role of Executive Character and Capital Intensity. 389-397. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-052-7_43
- Winarto, W. W. A. (2023). The Role of Women Chief Executive Officers on Tax Avoidance Decisions in Islamic Stock Index. *Jas (Jurnal Akuntansi Syariah)*, 7(2), 184-199. <https://doi.org/10.46367/jas.v7i2.1365>
- Wulandari, P. A. (2023). Literature Review of Factors Affecting Tax Avoidance in Banking Companies Listed on the Idx. *Journal of Humanities Social Sciences and Business (Jhssb)*, 2(2), 487-499. <https://doi.org/10.55047/jhssb.v2i2.562>
- Yahya, A., Asiah, N., & Nurjanah, R. (2023). Tax Avoidance in Relationship on Capital Intensity, Growth Opportunities, Financial Distress and Accounting Conservatism. *Journal of Business Management and Economic Development*, 1(02), 154-165. <https://doi.org/10.59653/jbmed.v1i02.56>
- Yusuf, M. (2023). Ownership Structure of Tax Avoidance: Analysis Before and After Tax Reform Changes. <https://doi.org/10.4108/eai.4-11-2022.2328935>
- Zhang, H. (2023). Enterprise Uncertainty Perception and Tax Avoidance. *BCP Business & Management*, 50, 364-380. <https://doi.org/10.54691/bcpbm.v50i.5626>